

▣ ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗУ СІМ'Ї В ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті потрактовано сутність понять «образ», «образ сім'ї». Автор аналізує різноманітні психолого-педагогічні підходи до тлумачення цих дефініцій, висловлює свій погляд на досліджувану проблему. Розкрито особливості формування образу сім'ї в дошкільному віці, його вплив на формування та розвиток особистості дитини.

Ключові слова: образ, образ світу, образ сім'ї, емоційно-ціннісне ставлення до світу.

Таран І. А. Особенности образа семьи у детей дошкольного возраста.

В статье анализируются сущность понятий «образ», «образ человека», различные психолого-педагогические подходы к толкованию этих дефиниций, высказывается точка зрения автора на исследуемую проблему. Раскрываются особенности формирования образа семьи в дошкольном возрасте, его влияние на развитие личности ребенка.

Ключевые слова: образ, образ мира, образ семьи, эмоционально-ценностное отношение к миру.

Taran I. O. Features of Formation in the Preschool Age Family's Submission.

In the article different approaches to determination of essence of a concept of a family's appearance are analyzed. The author analyses different philosophy, psychology and pedagogic approaches to the interpretation of shown and gives his view on the analyzed problem. The features of a family's appearance in the preschool age, his influence on forming of a child's outlook are opened up.

Key words: appearance, world's appearance, family's appearance, the emotional-values attitude to the world.

Постановка наукової проблеми та її значення. Переорієнтація освіти з директивних на особистісно орієнтовані технології в навчально-виховному процесі, загальна гуманізація психологічної та педагогічної наук зумовлюють актуальність вивчення процесу сприймання дитиною інших людей не тільки як носіїв певної системи знань, культурних надбань людства, але і як моделей, ідеальних зразків розвитку особистості та самосвідомості дитини. Цінності, ідеали, очікування, які від народження певним чином передаються від інших людей дитині, поступово перетворюються на її власні надбання. Усе це призводить до неминучої інтеграції молодого покоління зі світом дорослих [2]. Однак зміна сталих і поява нових ціннісних орієнтацій у суспільстві спричинили пошук нових моделей способів життя серед

людей. Особливо значних зусиль вимагає пошук альтернативних моделей сімейного життя, що приводить до зміни образу світу дитини загалом та образу сім'ї як його першооснови зокрема [7].

Порівняно з іншими соціальними інститутами сім'я має надзвичайні можливості для залучення дітей до соціальних цінностей. У роботах О. Горецької, В. Дружиніна, М. Лисіної, Н. Пезешкіана, О. Смирнової та інших учених висвітлено результати досліджень впливу ціннісних орієнтацій особистісно значущих членів родини на процес формування особистості дитини, її самосвідомості та світогляду, ставлення до навколишнього світу. Емоційна атмосфера, яка панує в сім'ї, – фундамент формування емоційно-ціннісної сфери дошкільника, його узагальненого образу світу, оскільки саме усвідомлення сімейних цінностей передбачає не лише їхнє відтворення та розуміння, а й зумовлює особливості ставлення до навколишнього світу [3; 4].

Саме сім'я – джерел наслідування соціальної поведінки з перших років життя. У зв'язку із цим деякі вчені (А. Варга, В. Дружинін, Т. Карпова, О. Силяєва, О. Смирнова та ін.) вказують на взаємозв'язок складу сім'ї, її моральних норм, ціннісних орієнтацій, характеру мовідносин між членами родини, психологічного клімату з її виховними можливостями. Усвідомлення батьками цієї функції може сприяти не лише становленню повноцінної особистості дошкільника, а бути дієвим поштовхом до позитивних змін в усій системі сімейних відносин, збагачення самоосвіти та самовиховання [5; 6]. Однак, на думку О. Горецької, сьогодні українська сім'я досить часто не має змоги належним чином реалізувати виховну функцію через низку об'єктивних і суб'єктивних чинників (економічну кризу, зміну умов життя, переоцінку суспільних та особистісних цінностей, конфліктні стосунки подружжя, порушення емоційних зв'язків між батьками й дитиною), що зрештою призводить до серйозних порушень особистісного розвитку дитини.

Деякі дослідники (А. Алексєєв, А. Рижкова та ін.) стверджують, що поводиться дитина відповідно до зразка відносин батьків на початкових етапах онтогенезу на рівні підсвідомості завдяки механізмам ідентифікації та наслідування. Унаслідок цього відбувається закарбування образів батьків, братів, сестер, дідусів, бабусь та інших значущих родичів, а разом із цим засвоюються і норми соціальної поведінки, наслідуються їхні дії, слова, почуття, відбувається отожднення себе з близькими людьми. Цим і зумовлюється значний

інтерес дослідників до вивчення образу сім'ї в дітей дошкільного віку – періоду початку побудови смислового образу світу [7].

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Проблема формування та розвитку образу сім'ї в уявленні дитини дошкільного віку у вітчизняній психології була поставлена відповідно до розуміння сутності психіки як суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності, яке регулює діяльність та поведінку, опосередковує взаємодію людини з навколишнім середовищем (О. Бондаренко, Є. Бреус, В. Ситников, Л. Хохлова та ін.). Таке твердження відкриває шлях до дослідження образу сім'ї як соціально детермінованого феномену. Тому вчені вирішальну роль у психічному розвитку дитини надають умовам життєдіяльності, у яких вона оволодіває суспільним досвідом (Л. Божович, О. Леонт'єв, П. Гальперін та ін.). Отож лише в практиці спільної діяльності та спілкування дошкільника близькі люди формують більш-менш цілісний образ сім'ї, що дає змогу відрізнити одного суб'єкта від іншого не лише за зовнішнім виглядом, а й за внутрішніми характеристиками. Залежно від мотивації та емоційної насиченості діяльності одні образи членів сім'ї стають більш значущими для вихованця, інші в подальшому особистісно нейтральні та не впливають на його життєдіяльність. Тісний взаємозв'язок «образного» та «особистісного» (образ не може існувати поза оцінним ставленням суб'єкта до об'єкта пізнання) вказує на потребу спеціального розроблення проблеми образного відображення дитиною членів своєї родини як партнерів по діяльності та спілкуванню.

Завдання статті – проаналізувати основні теоретичні підходи до вивчення сутності понять «образ», «образ сім'ї», розкрити особливості їхнього формування в дошкільному дитинстві та з'ясувати вплив образу сім'ї на розвиток особистості дитини.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Аналіз психолого-педагогічних досліджень з означеної проблеми показав, що єдиного погляду на питання формування та збагачення образу сім'ї в уявленні дитини дошкільного віку немає. Можна виділити два основні теоретичні підходи, які лежать в основі висвітлення поняття «образ сім'ї»: визначення означеного поняття відповідно до поєднання основних його складників «образ» і «сім'я» (О. Моругов, А. Пастернак та ін.); інтерпретація дефініції «образу сім'ї» як фундаментального компонента «образу світу» (О. Леонт'єв, А. Рижкова, С. Смирнов та ін.).

Згідно з першим підходом категорію «образ сім'ї» трактують як результат та ідеальну форму відображення членів родини у свідомості людини, а також як уявлення про родинні стосунки. У свою чергу, «уявлення» визначається як відтворення у свідомості людини раніше сприйнятого, як знання, розуміння чогось. У такій інтерпретації образ має як мінімум дві відмінності від уявлення. По-перше, образ як відображення може виникати у свідомості миттєво та безпосередньо під час сприймання (за О. Леонтьєвим, «первинний образ»). По-друге, уявлення виникають відстрочено, за відсутності дії безпосереднього подразника на органи чуття і під час формування вони опосередковуються мисленням та мовленням (за О. Леонтьєвим, «вторинний образ»). Проте і образ, і уявлення одночасно виступають як зміст сприймання та пам'яті, які через другу сигнальну систему взаємозбагачуються, поєднуючи емпіричний і теоретичний рівні пізнання дійсності [2].

Висловлюючи думку про персоніфікацію образної сфери, потрібно також звернутися до досліджень С. Рубінштейна, який трактував образ як відображення об'єкта. Однак в образі об'єкт відображується так, як він виступає в реальних життєвих відносинах, у які вступає з ним суб'єкт, тобто в психічному образі обов'язково наявна особистісно-ситуативна упередженість, відображення не лише об'єкта, а і його життєвого смислу для людини. Спираючися на дослідження С. Рубінштейна, А. Гостев трактує образну сферу людини в контексті методологічних проблем психології особистості. Автор стверджує, що образи трансформують внутрішній світ людини. Вторинні образи виступають у вигляді попереджувальної програми поведінки особистості, тобто відбувається фіксація певного досвіду для її подальшого продуктивного використання. Також вторинні образи функціонують у вигляді еталонів, забезпечуючи селекцію, відбір потрібної для подальшої життєдіяльності інформації, регулюючи дії та стани людини. Отже, образна сфера – це багаторівнева динамічна система, яка складається з окремих образів, виконуючи функцію регуляції зовнішньої реальності та внутрішнього світу особистості відповідно до актуальної життєвої ситуації.

Схожу з А. Гостевим позицію мають і В. Петухов, М. Бондарева, В. Атюніна та інші дослідники. Вони зауважують, що унікальність суб'єктивного бачення реальності формується під впливом образу цієї реальності. Суб'єктивна оцінка образу проявляється на кожному із

рівнів його формування. Саме образ є фундаментом базових особистісних утворень (ідеалів, переконань) та зумовлює спосіб світобачення людини, її емоційно-ціннісне ставлення до світу.

Поділяємо думку вчених (О. Леонтьєв, С. Смирнов та ін.), згідно з якою поняття «образ сім'ї» розглядається як структурний компонент дефініції «образу світу». Як показує аналіз психологічних досліджень, образ світу, а відповідно, й образ сім'ї, не можна розглядати як наочну картину, копію, тому що він містить такі надчуттєві компоненти, як значення та смисл [4]. Поняття «образ сім'ї» видове щодо поняття «образ світу», тому йому притаманні такі ознаки, як категоріальність і прогностичність, що потрібно для формування в дошкільника ідеальних уявлень про сім'ю [7].

Згідно з дослідженнями Б. Ананьєва, С. Рубінштейна, провідна роль у процесі формування образу належить візуальній модальності [1]. Зоровий образ убирає, синтезує, організує дані, отримані за допомогою інших аналізаторів. Відповідно до цього сприймаються передусім зовнішні та поведінкові ознаки, а згодом інтерпретуються особистісні якості. Ще складнішим механізмом є формування узагальненого образу сім'ї. Різноманітні суб'єктивні уявлення про конкретних близьких людей, сприйняті в певні часові проміжки в різних життєвих ситуаціях, утворюють узагальнений образ сім'ї. Цей узагальнений образ є єдністю чуттєвого та раціонального, за змістом відповідає емпіричному поняттю (поєднує однорідні об'єкти в певні класи), що передбачає його вираження у вербальній формі [2], однак має специфічні відмінності: поняття відповідає на запитання «хто або що це?», а образ більшою мірою – на запитання «який він?». Крім того, узагальнений образ сім'ї може бути сформованим раніше образів конкретних людей, ще до безпосередньої зустрічі з ними, за допомогою розповідей інших людей, ознайомлення з речами цієї особи тощо.

З огляду на вказані вище дослідницькі тенденції, науковці (О. Куліш, Н. Круглова, Л. Попова та ін.) виокремлюють декілька аспектів психологічного змісту узагальненого образу сім'ї: когнітивний, емоційний, поведінковий. Відповідно до цього в дослідженнях Н. Демидової виділено такі критерії та показники «образу сім'ї» старших дошкільників: 1) зміст «образу сім'ї (уявлення про дім, сімейний устрій, сімейні ролі, сімейні цінності, традиції, уявлення про те, як до мене ставляться члени родини і як я ставлюсь до них); 2) настрої у родині (переважають емоції задоволення або незадоволення, переживання комфорту як основи демократичних стосунків, переживання

оцінки членами родини результатів власної активності, емпатійне ставлення до членів родини); 3) орієнтація на майбутнє сімейне життя (плани дитини щодо створення власної родини в майбутньому). Отже, образ сім'ї становить основу моральності дошкільника, впливає на Я-образ, самооцінку, вибірковість стосунків з іншими людьми, здатність до самоствердження та самореалізації.

Для виявлення особливостей «образу сім'ї» в дітей дошкільного віку ми проводили дослідження на базі дошкільних навчальних закладів м. Бердянська Запорізької області. У дослідженні взяли участь 86 дітей старшого дошкільного віку із сиблінгових сімей, у яких наявні обоє батьків й інші члени родини (дідусь, бабуся, тітка, дядько та ін.). Для емпіричного дослідження використали такі методики: «Структура образу людини (ієрархічна)» (В. Ситников) [8], елементи візуально-вербальної методики Р. Жиля; вивчення продуктів діяльності дітей (проективна методика «Малюнок сім'ї» й аналіз сюжетно-рольових ігор) задля визначення ставлення дитини до значущих для неї членів сім'ї, перенесення типу стосунків в ігрову діяльність; цілеспрямоване спостереження взаємин батьків і дітей для діагностування емоційної близькості.

За отриманими результатами діагностичної роботи на першому етапі дослідження ми проранжували категорії членів сім'ї відповідно до частоти використання і значущості для дитини: мати – 100 %; батько – 87,3 %; брат (сестра) – 72,1 %; бабуся – 62,6 %; дідусь – 47,7 %; тітка – 37,2 %; дядько – 29,1 %. Якісний аналіз даних дає підставу зробити висновок про те, що найбільш значущим та повним у свідомості дітей є образ матері. Значне місце в образі матері займає саме її ставлення до дитини, оцінка нею поведінки та результатів діяльності дошкільника, більша кількість часу, яку вона приділяє дитині порівняно з іншими членами родини.

На другому етапі дослідження ми виконали змістовий аналіз характеристик членів родини. Відповідно до цього ми виділили такі групи характеристик: 1) характеристики, які описують зовнішність (тілесно-фізичну, одяг); 2) характеристики, які описують різні сторони особистості (інтелектуальну, емоційну, творчу сферу, взаємодію з іншими); 3) характеристики, які описують людину як члена суспільства (вид занять, соціальний статус, матеріальне забезпечення). Важливо зазначити, що переважна більшість дітей (73,3 %) орієнтується на першу групу характеристик, тобто виокремлюють зовнішні

ознаки, візуально відчутні. Деякі діти (18,6 %) передусім звертають увагу на статус людини в суспільстві, її матеріальне становище. І лише 8,1 % дошкільників характеризують особистісні якості членів своєї родини, серед яких найчастіше трапляються такі позитивні характеристики, як добрий, розумний, акуратний, працьовитий, ласкавий, доброзичливий, відповідальний тощо.

Цікавим є той факт, що більшість дітей сприймає сімейну ситуацію як несприятливу. Так, на думку 13,9 % дітей у родині домінує тривожність; у 10,5 % – ворожнеча; у 8,1 % – конфліктність; у 12,7 % – авторитаризм. Відповіді дітей засвідчують також гендерні чинники: на відміну від дівчат, хлопці в декілька разів частіше сприймають свою сім'ю як ворожу та конфліктну. Але найбільш емоційно значущою і для хлопців, і для дівчат є матір. Найчастіше в іграх та малюнках дітей відсутнє відображення спільної діяльності з батьками. Усе це дає підставу висунути гіпотезу про те, що дітям важко побудувати узагальнений позитивний образ сім'ї, який є універсальною формою організації життєвого досвіду, що визначає можливості пізнання та керування власною поведінкою. Чим молодша дитина, тим менше в неї досвіду. З віком він розширюється, поглиблюється, набуває індивідуального забарвлення, стає предметом аналізу та самооцінки особистості (О. Кононко). Окрім того, образ сім'ї – не звичайне відображення минулого чи теперішнього, а відображення майбутнього, оскільки є системою очікувань, прогнозів про те, що відбудеться в майбутньому, якщо ми будемо поводити себе так чи інакше.

Висновки й перспективи подальших досліджень. У результаті теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури ми прийняли поняття «образ сім'ї» як основоположний компонент «образу світу», що його розробив О. Леонтьєв. Відповідно до цього образ сім'ї є генетично та функціонально первинним стосовно конкретного чуттєвого образу, що зумовлює його постійну зміну, збагачення новими елементами, а отже забезпечує перехід дошкільника в зону найближчого (Л. Виготський) й актуального (М. Поддяков) розвитку.

У зв'язку з об'єктивними трансформаціями реалій дійсності та розвитком внутрішнього світу дитини образ сім'ї змінюється впродовж життя. Так, на ранніх етапах онтогенезу образ формується відповідно до механізмів синкретичного мислення та сприймання, у подальшому він збагачується механізмами аналізу й синтезу (А. Рижкова). Тому зміст наповнення образу людини має вікову специфіку.

Чим змістовніше наповнений образ сім'ї дитини, тим вона гнучкіше й творчо підходить до різноманітних ситуацій взаємодії з іншими людьми.

У дослідженнях багатьох учених (Т. Кузнецова, О. Тавит та ін.) розкрито роль перших дитячих уявлень у формуванні установок на створення та способи поведінки у власній майбутній родині. Отже, образ сім'ї формується під впливом тих поглядів, які притаманні членам родини дошкільника.

Проблема формування образу сім'ї в уявленні дитини дошкільного віку – одна з найважливіших у віковій та педагогічній психології (Н. Вараєва, А. Рижкова та ін.). Дослідження цієї проблеми сприяє розв'язанню прикладних завдань, які стоять перед психологічною наукою та суспільною практикою, а саме: вивчення детермінації змісту образу сім'ї, розроблення психодіагностичних методик для вивчення структури й специфіки образу сім'ї в дошкільному віці та методик кількісного і якісного збагачення образу сім'ї в уявленні вихованця, виявлення впливу образу сім'ї на розвиток різних видів діяльності дошкільника.

Список використаної літератури

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
2. Вараева Н. В. Особенности становления образа взрослого в сознании детей и подростков, находящихся в условиях социально-реабилитационного центра : монография / Н. В. Вараева, Е. С. Минькова. – Нижний Новгород : ВГИПУ, 2008. – 144 с.
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений. В 6 т. Т. 2. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – 504 с.
4. Гостев А. А. Образная сфера человека в познании и переживании духовных смыслов / А. А. Гостев. – М. : Ин-т психологии РАН, 2001. – 85 с.
5. Жданова С. Ю. Особенности познания человеком себя и индивидуальности других людей / С. Ю. Жданова // В. М. Бехтерев и современная психология : материалы докл. Всерос. науч.-практ. конф. (29–30 сент. 2005 г). Т. 1. – Казань : КГУ, 2005. – С. 187–194.
6. Піроженко Т. О. Психічний розвиток дитини дошкільного віку: досвід роботи сучасного дошкільного навчального закладу / Т. О. Піроженко. – Запоріжжя : «ЛІПС» ЛТД, 2003. – 168 с.
7. Рижкова А. В. «Образ семьи» у детей дошкольного возраста и их родителей : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / Рижкова А. В. – СПб., 2009. – 24 с.
8. Ситников В. Л. Образ ребенка (в сознании детей и взрослых) / В. Л. Ситников. – СПб. : Химиздат, 2001. – 288 с.